

Δρ. Γεώργιος Α. Πατρώνας

Ένα άγνωστο μουσικό σπάραγμα από την Ιερά Μονή Ξηροποτάμου*

«Το Άγιον Όρος», γράφει ο ομότιμος καθηγητής βυζαντινής αρχαιολογίας Σ. Καδάς στον Πρόλογο του βιβλίου του Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους,¹ «σεμνύνεται ιδιαίτερα για τις πλούσιες και καλά οργανωμένες βιβλιοθήκες, που λειτουργούν στο Πρωτάτο, στις είκοσι μονές, στις δώδεκα σκήτες και σε μερικά από τα άλλα καθιδρύματά του. Οι μεγαλύτερες από αυτές διαιρούνται συνήθως σε δύο τμήματα: α) των εντύπων και β) των χειρογράφων (...). Στα δεύτερα τμήματα διατηρούνται τα χειρόγραφα, ελληνικά κυρίως αλλά και ξένα, τα οποία ανέρχονται ήδη σε 16.000 περίπου,² αριθμός που αυξάνεται συνεχώς με τον εμπλουτισμό των αγιορειτικών βιβλιοθηκών με νέα.

»Τα χειρόγραφα χαρακτηρίζονται ανεκτίμητοι θησαυροί συγκροτώντας ταυτόχρονα, μαζί με τα άλλα αξιόλογα κειμήλια, την κινητή αγιορειτική κληρονομιά. Ως προς την προέλευσή τους, γνωρίζουμε ότι έφθασαν στο Όρος με πολλούς τρόπους και από διάφορες κατευθύνσεις. Τα περισσότερα αποτελούν δώρα βυζαντινών αυτοκρατόρων, ηγεμόνων (...), πατριαρχών, άλλων εκκλησιαστικών η κοσμικών αξιωματούχων, καθώς και απλών πιστών. Στη συνέχεια τα διαφύλαξε εκεί ευλαβικά μέχρι σήμερα η αδιάκοπη φροντίδα των σεβαστών αγιορειτών πατέρων, και μάλιστα πολλές φορές αντιμετωπίζοντας μεγάλους κινδύνους (...)

Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής Ξηροποτάμου ως προς το περιεχόμενό τους, καλύπτουν όλους σχεδόν τους τομείς· οι κατηγορίες στις οποίες μπορούν να ενταχθούν είναι οι εξής: Μουσικά,³

---

* Για τις συντομογραφίες και τα σύμβολα βλ. στο τέλος της εργασίας.

¹ Καδάς, *Εικονογραφημένα*, 11.

² Βλ. και αδημοσίευτες εκτιμήσεις του Π. Σωτηρούδη στο: *Λίτσας*, 162, σημ. 3.

³ Βλ. *Στάθης*, 1-324

Φιλολογικά–Ιστορικά, της Αγίας Γραφής, Αγιολογικά, Πατερικά, Μεταβυζαντινής Θεολογίας και Ομιλητικής, Λειτουργικής (τα περισσότερα όλων), Σύμμεικτα, Νομοκανονικά, Ιατρικά, Αρχιερακής ύλης. Η παλαιότητά τους εκτείνεται από τον 9ο έως τα μέσα του 20ου αι. Βέβαια, όπως σε κάθε συλλογή στον ελληνικό χώρο, στην πλειονότητά τους πρόκειται για χειρόγραφα ύστερα από το 1500, και ιδιαίτερα από το 1700 κ.ε.

Ο αριθμός των χειρογράφων της μονής ανέρχεται σήμερα σε 567.⁴ Τα 22 είναι περγαμηνά και τα 545 χαρτώα. Η καταλογογράφηση τους ακολουθεί τις εξής φάσεις:⁵

α) Τα καταλογογραφημένα αρχικώς ήταν 425· τα 341 από αυτά περιγράφει ο Σπ. Λάμπρος στον Α τόμο του καταλόγου του.⁶

β) Τα υπόλοιπα 84, τα οποία εντάχθηκαν στη συλλογή ύστερα από την καταγραφή του Λάμπρου, περιλαμβάνονται, μαζί με τα πρώτα 341, στον κατάλογο του Ευδοκίμου Ξηροποταμηνού, που δημοσιεύθηκε το 1932^ο.

γ) Ο Συμπληρωματικός Κατάλογος^ο της ιεράς μονής Ξηροποτάμου αφορά σε 133 ακαταλογογράφητα χειρόγραφα — πρόκειται για προσθήκες μετά το 1932, και κυρίως κατά τα έτη 1980-1986. ^ο Στον τόμο περιγράφονται οι αρ. 426-557. Ο πραγματικός όμως αριθμός των περιγραφόμενων χειρογράφων ανέρχεται στα 151, αφού τρία χειρόγραφα (554, 555, 556) αποτελούνται από περισσότερα του ενός ανεξάρτητα μεταξύ τους λυτά τεύχη η σπαράγματα διαφόρων χειρογράφων (από οκτώ, επτά και έξι τεύχη αντίστοιχα), τα οποία διακρίνονται το ένα από το άλλο με την προσθήκη στον κοινό αριθμό των γραμμάτων α, β, γ... Επιπλέον το χφ 508 ακολουθείται από τον αρ. 508α.

δ) Ύστερα από τη δημοσίευση του τόμου *Συμπληρωματικός Κατάλογος* (πρόκειται για την τελευταία φάση καταλογογράφησης), εκτός από τα εννέα χειρόγραφα που εντοπίστηκαν μέσα σε κιβώτια, κατά την τακτοποίηση των παλαιτύπων, βρέθηκαν επίσης, κατά τη συντήρηση των χειρογράφων της μονής, και μερικά σπαράγματα (περγαμηνά και χαρτίνα).

---

⁴ Βλ. Νέα χειρόγραφα, 550.

⁵ Βλ. Συμπληρωματικός Κατάλογος, 7-9.

⁶ Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Ορους ελληνικών κωδίκων, Cambridge 1895, 200-232.

Έξι από τα σπαράγματα (δύο περγαμηνά και τέσσερα χάρτινα) κρίθηκε σκόπιμο να ενταχθούν στους ήδη υπάρχοντες αριθμούς 554 (περγαμηνά) και 555 (χάρτινα), ενώ τα χειρό-γραφα προστέθηκαν στη συλλογή με τους αριθμούς 558-566.

Τα περγαμηνά σπαράγματα 554θ και 554ι, που χρονολογούνται στον 12ο αιώνα, χρησιμοποιήθηκαν κολλημένα μαζί με άλλα περγαμηνά και χάρτινα έτσι ώστε επενδυμένα με δέρμα αποτελούσαν το εξώφυλλο του χφ Ξηροπ. 441,⁷ από όπου και αποκολλήθηκαν κατά τη συντήρησή του.⁸

Οι συντάκτες του άρθρου Νέα Χειρόγραφα (Επιμέτρου του Συμπληρωματικού Κατάλογου) έκριναν σκόπιμο να μην εντάξουν σε αυτόν, εξαιτίας της κακής του κατάστασης, και ένα άλλο περγαμηνό σπάραγμα, που περιλαμβάνόταν στα παραπάνω. Πρόκειται για ένα μουσικό σπάραγμα, που λόγω της αρχαιότητάς του και του περιεχομένου του θα ασχοληθούμε παρακάτω. Ακολουθεί η περιγραφή.

13ος-14ος αι. περγ. 145x212 [130x145] φ. 1 στ. 13-14 διπλοί

Στιχηράριο (Μηναιά Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου) (στρογγύλη σημειογραφία).⁹

Όπως φαίνεται από τη συνέχεια του κειμένου (βλ. παρακάτω, verso), το σπάραγμα αποτελούσε το εσωτερικό δίφυλλο τετραδίου, το οποίο ψαλιδίστηκε για να προσαρμοστεί στις διαστάσεις του χφ Ξηροπ. 441. Από το αριστερό φύλλο σώζονται 60 χιλ., (γραμμένη επιφάνεια σε βάθος 33 χιλ. περ.) ενώ από το δεξιό 152 χιλ. (γραμμένη επιφάνεια σε βάθος 128/130 χιλ. περ.).

Η αριστερή πλευρά του recto του φύλλου είναι εξίτηλη (Πίν. 1r). Στη δεξιά πλευρά (και αυτή εξίτηλη και δυσανάγνωστη) παραδίδεται αποσπασματικά (με απώλεια κειμένου τεσσάρων περίπου γραμμών ανά στίχο από τη δεξιά κόψη) (γραμμένη επιφάνεια σε βάθος 125 χιλ. περ.): α) το δοξαστικό του εσπερινού της οσίας Εύφροσύνης (25 Σεπτεμβρίου): Εὐ]φροσύνη παμμακάριστε — ὡς χαρᾶς ἐπόνυμος κοσμοχαρμό[συνε, και β) το δοξαστικό του εσπερινού του αγ. Καλλίστρατου (27 Σεπτεμβρίου) (βλ. χφ Ξηροπ. 109 [14ος αι.], φφ. 23ν). Από τον αντιγραφέα έχουν παραλειφθεί τα τροπάρια της 26ης Σεπτεμβρίου (αγ. Ιωάννου του Θεολόγου) (βλ. χφ Ξηροπ. 109, φφ. 22r-23ν). —

⁷ Βλ. Συμπληρωματικός Κατάλογος, 62 ΣΤΑΧ.

⁸ Βλ. Νέα χειρόγραφα, 550.

⁹ Βλ. ενδεικτικά Στάθης, μδ' -με', και Ψάχος, 45-48.

Ακολουθεί ένας κομμένος από τη στάχωση, φθαρμένος και δυσανάγνωστος στίχος.

Το verso του φύλλου παραδίδει στην αριστερή πλευρά: α) τα δύο δοξαστικά του εσπερινού του αγ. Γρηγορίου της μεγάλης Αρμενίας (30 Σεπτεμβρίου) (με μικρή απώλεια κειμένου από την αριστερή κόψη) και β) τμήμα από τον πρώτο στίχο του δοξαστικού του έσπερινου του αγ. αποστόλου Ανανία (1 Οκτωβρίου): Τὸ] σκεῦ[ος τῆς ἐκ]λο[ ], τὸ μέγα δοχεῖον[(τὸ ὑπόλοιπο κομμένο από τή στάχωση και τὰ εντός [ ] φθαρμένα) (βλ. χφ Ξηροπ. 109, φφ. 24r-v).

Στη δεξιά πλευρά παραδίδεται αποσπασματικά (γραμμένη επιφάνεια σε βάθος 33 χιλ. περ.) η συνέχεια του παραπάνω δοξαστικού, τὸ ιδιόμελο των αποστίχων του εσπερινού του αποστόλου Ανανία και η αρχή από κομμένο από τη στάχωση στίχο (Αρχή Μαθητὰ [τοῦ Σωτήρος) (δοξαστικό των αποστίχων του ὁρθρου) (βλ. χφ Ξηροπ. 109, φ. 24v).

ΓΡ.: Γραφή ὀρθια ἕως ελαφρώς δεξιοκλινής, λειτουργική, επιμελημένη, τύπου Perlschrift (Πίν. 1v).

ΥΛΗ: Περγαμνή χοντρή. Η χαράκωση, λόγω του ακρωτηριασμού τον οποίο έχει υποστεί το σπάραγμα, δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί με βάση τον κατάλογο των Leroy – Sautel.¹⁰ Μελάνη καφέ, ερυθρά ο τίτλος και τα αρχικά των παραγράφων. Η σημειογραφία με μαύρη μελάνη.¹¹

ΚΑΤ.: Μέτρια ἕως κακή: ψαλιδισμένο κάθετα στο κείμενο το επάνω μέρος του σπαράγματος: το recto εξίτηλο σχεδόν στο σύνολο του και σητόβρωτο, καλύπτεται σχεδόν ολόκληρο από καφέ κηλίδα. Οι αρχικές διαστάσεις του φύλλου δεν είναι δυνατό να υπολογιστούν.

Και τα «ήττονα παλαιογραφικά» είναι πολλάκις πολύτιμα για την επιστήμη, καθώς φέρνουν στο φως ένα μέρος από τον πνευματικό και παλαιογραφικό πλούτο των βιβλιοθηκών από τις οποίες προέρχονται και συν καιρῶ ενδέχεται να οδηγήσουν σε πνευματικούς και παλαιογραφικούς θησαυρούς. Το εν λόγω σπάραγμα πιθανόν να προέρχεται από κάποιον μουσικό περγαμινό κώδικα από τους ήδη υπάρχοντες στη βιβλιοθήκη της μονής. Όμως η εν γένει κακή κατάσταση του καθιστά δύσκολο μέχρι στιγμής τον εντοπισμό του χειρογράφου από το οποίο έχει αποσπαστεί. Από τή συγκριτική εξέταση της γραφής και των υπάρχόντων κωδικολογικών στοιχείων παρουσιάζει συγγένεια με το χφ Ξηροπ. 109, περγαμινό στιχηράριο

---

¹⁰ *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin*. Base de données établie par J.-H. Sautel à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents [Bibliologia 13], Turnhout 1995.

¹¹ Βλ. και Ψάχος, ὀ.π. (σημ. 9).

του 14ου αι.: Ύστερα από αυτοψία διαπιστώθηκε ότι από το χειρόγραφο έχουν αποσπαστεί τα πρώτα 19 περγαμηνά φύλλα (μέχρι και το δοξαστικό της αγ. Ευφροσύνης) και έχουν αντικατασταθεί με 21 χαρτώα, στα οποία αντιγράφηκαν τα περιεχόμενα εκείνων, χωρίς κανένα τίτλο. Το πρώτο περγαμηνό φύλλο (22r) αρχίζει με τους τελευταίους στίχους του δοξαστικού της αγ. Ευφροσύνης (αίτη]σαι ειρήνην τοῖς πόθω εὐφημοῦσι σε ὡς χαρᾶς ἐπώνυμος κοσμοχαρμόσυνε) και συνεχίζει με τον απόστολο και ευαγγελιστή Ιωάννη τον Θεολόγο (26 Σεπτ.). Ακολουθεί πλήρες το στιχηράριο των εορτών του Μηνολογίου, έως της 31ης Αυγούστου.¹² Αν και πρέπει να λυθούν αρκετά κωδικολογικά προβλήματα, και τα τροπάρια των αγ. Καλλίστρατου (27 Σεπτ.), Γρηγορίου της μεγάλης Αρμενίας (30 Σεπτ.) και αγ. αποστόλου Ανανία (1 Οκτ.) υπάρχουν στη θέση τους, ωστόσο η διατάραξη του πρώτου περγαμηνού τετραδίου (φφ. 22-26) (τα περγαμηνά φύλλα έχουν ενωθεί στη ράχη τους με χάρτινη ταινία για να γίνουν δίφυλλα) προδίδει και στο σημείο αυτό βίαιη επέμβαση.

Πιστεύουμε ότι, παρά τις όντως μεγάλες φθορές που έχει υποστεί το εν λόγω σπάραγμα, θα πρέπει να βρει τη θέση του στον κατάλογο των χειρογράφων της μονής κάτω από τον ήδη υπάρχοντα αριθμό 556 μαζί με τα υπόλοιπα ανεξάρτητα μουσικά σπαράγματα.¹³

Συνομογραφίες και σύμβολα

Ευδοκίμος, *Κατάλογος* = Προηγούμενου Ευδοκίμου Ξηροποταμηνού (Π. Δουρουντάκη) του Κρητός, *Κατάλογος αναλυτικός των χειρογράφων κωδίκων της βιβλιοθήκης της εν Αγίω Όρει του Αθω ιεράς και σεβασμίας βασιλικής, πατριαρχικής και σταυροπηγιακής μονής του Ξηροποτάμου...*, καλλιτεχνικό τυπογραφείο «Φοίνιξ» Λ. Χατζηδημητρίου & ΣΙΑ, Θεσσαλονίκη 1932.

Καδάς, *Εικονογραφημένα* = Σ. Ν. Καδάς, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους*, Α. Κατάλογος μικρογραφιών, Β. Εικονογραφικό ευρετήριο [Βυζαντινά Μνημεία 15], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, εκδ. Π. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

Λίτσας = Ευθ. Λίτσας, «Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της μονής Ξηροποτάμου», *Κληρονομία* 31 (1999) 161-204.

Νέα χειρόγραφα = «Νέα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου» στο: *Lemmata. Beiträge zum Gedenken an Christos Theodoridis*, επιμ. Μ. Tziatzi, Μ. Billerbeck, F. Montanari, Κ. Tsantsanoglou, εκδ. De Gruyter, Βερολίνο/Βοστώνη 2015.

Στάθης = Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής, Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής, των αποκειμένων εν*

---

¹² Βλ. και Στάθης, 322-323.

¹³ Βλ. Συμπληρωματικός Κατάλογος, 236.

ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών του Αγίου Όρους, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος – Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, τομ. 1, Αθήνα 1975.

Συμπληρωματικός κατάλογος = Συμπληρωματικός κατάλογος ελληνικών χειρογράφων Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου Αγίου Όρους (426-557), περιγραφή μον. Ζαχαρίας Ξηροποταμηνός – Π. Σωτηρούδης, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2012.

Ψάχος = Κ. Α. Ψάχος, *Η παρασημαντική της βυζαντινής μουσικής, ήτοι ιστορική και τεχνική επισκόπησις της βυζαντινής μουσικής από των πρώτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εκδ. «Διόνυσος», Αθήνα 1978.

αγ. = αγίου, αγίας κ.λπ.

αι. = αιώνας

βλ. = βλέπε

ΓΡ. = γραφή

εκδ. = εκδόσεις

εξώφ. = εξώφυλλο

ΚΑΤ. = Κατάσταση

ό.π. = όπου παραπάνω

περ. = περίπου

περγ. = περγαμηνή

Πίν. = πίνακας

στ. = στίχοι

ΣΤΑΧ. = στάχωση

φ., φφ. = φύλλο, φύλλα

χιλ. = χιλιοστά

χφ = χειρόγραφο

[ ] = ανάλυση γραμμάτων που έχουν εκπέσει ή είναι δυσδιάκριτα, ή (όταν περιέχουν αριθμούς) διαστάσεις γραμμένης επιφάνειας

Δρ. Γεώργιος Α. Πατρώνας
Μουσικοπαιδαγωγός
Διδάσκων Πανεπιστημίου Μακεδονίας